

УДК 94 (438) “1918/1939”

*Володимир КОМАР***ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ РАДЯНОЗНАВЧИХ ЦЕНТРІВ
У ВІЛЬНЮСІ В 30-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ**

Проаналізовано діяльність Науково-дослідного інституту Східної Європи та Школи політичних наук у Вільнюсі. Вони були покликані розробляти ідеологію і формувати кадри для реалізації політики прометеїзму Польщі, спрямованої на розпад Радянського Союзу на окремі національні держави. Відсутність належних матеріальної бази і фінансування стали основними проблемами в реалізації цих планів.

Ключові слова: Ю. Пілсудський, прометеїзм, Вільнюс, Науково-дослідний інститут Східної Європи, Школа політичних наук у Вільнюсі.

Концепція прометеїзму стала особливо актуальною після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади режиму санації в Польщі. Своїм зовнішньополітичним вектором вона була спрямована на розпад Радянського Союзу з перспективою утворення незалежних держав під егідою Польщі. Будучи переконаними у недовговічності існування багатонаціональної радянської імперії нового типу, прихильники прометеїзму з табору Ю. Пілсудського прагнули залучити в орбіту своїх політичних впливів неросійські народи, створивши окремі національні держави на просторі від Балтійського до Чорного морів (України, Грузії, Азербайджану, Криму та ін.) і підпорядкувати їх Польщі на основі федеративних зв'язків. У наступні роки почали створюватися інституції, які розробляли ідеологічну складову прометеїзму й пропагували його в Польщі й за кордоном. Важливою ланкою в структурі цього руху, окрім Східного інституту та Українського наукового інституту у Варшаві, були Науково-дослідний інститут Східної Європи (НДІСЕ) та Школа політичних наук (ШПН) у Вільнюсі. У їх функціонуванні важлива роль відводилася українському питанню, що підкреслює актуальність обраної теми для вітчизняної політики й науки.

Діяльність Східного інституту у Варшаві продовжує привертати увагу сучасних польських дослідників, зокрема Марека Корната, який присвятив цій проблемі низку публікацій¹ і окрему комплексну монографію². В українській історіографії означена проблема майже не відома. Завдання цієї розвідки – розкрити політичну

¹ Kornat M. Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie (1930–1939) i jego wkład w rozwój polskiej sowietologii / M. Kornat // Kwartalnik Historyczny. – R. C. – Z. 3. – 2000. – S. 152–199; *Ejusdem*. Początki sowietologii w II Rzeczypospolitej. Geneza, dzieje i dorobek Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie (1930–1939) / M. Kornat // *Zeszyty Historyczne*. – Z. 134. – S. 3–119; *Ejusdem*. Sowietologia i studia wschodoznawcze w Polsce międzywojennej / M. Kornat // *Zeszyty Historyczne*. – Paryż, 2002. – S. 63–68.

² *Ejusdem*. Polska szkoła sowietologiczna 1930–1939 / M. Kornat. – Kraków: W-wo ARKANA, 2003. – 396 s.

діяльність польських наукових центрів у місті Вільнюс, яке в міжвоєнний період перебувало у складі Польщі.

Науково-дослідний інститут Східної Європи у Вільнюсі вважався одним із найважливіших осередків прометеївської акції. Його діяльність була зосереджена на всебічному дослідженні народів Союзу радянських соціалістичних республік (СРСР), Туреччини, Північної Європи та Прибалтики³, а створення – продиктоване слабкою поінформованістю про дійсний стан справ у більшовицькій Росії, на що звертав увагу відомий теоретик і учасник прометеївського руху Влодзімеж Бончковський⁴.

НДІСЄ був організований у Вільнюсі в 1930 р. Головою правління інституту став відомий юрист, історик, знавець стародавнього литовського права, професор Стефан Егрєнкройц (1880–1945), який був автором організаційної структури інституту. Членами-засновниками НДІСЄ стали відомі польські політики, громадські діячі, вчені: Л. Василевський, М. Здєховський, В. Станєвіч, М. Круль, Г. Ловмянський, П. Дунін-Борковський, Я. Єнджеєвич, Я. Кухажєвський, С. Мацкевич, С. Папроцький, Й. Волошиновський та ін.

Статут НДІСЄ було ухвалено 19 лютого 1930 р. У ньому, зокрема, зазначено, що мета НДІСЄ – дослідження історії, географії, економіки, культури народів і земель, які знаходяться між Чорним і Балтійським морями, а також поширення відомостей про згадані території і народи⁵.

Науково-дослідна діяльність інституту зосереджувалася в п'яти секціях: історико-юридичній, економічній, історії літератури й мовознавства, етнографічній та культурно-освітній. У межах секцій діяли спеціальні відділи, якими керували провідні доценти. Віктор Сукєнніцький займався питаннями державно-правового устрою. Станіслав Свяневич досліджував характер економічних відносин у СРСР⁶. Національні питання, зокрема білоруської й української меншини, входили у сферу наукових інтересів Северина Вислоуха. Дослідники інституту видавали "Річник" і журнал "Baltico-Slawika"⁷. Було надруковано лише три томи цього журналу у 1933, 1936, 1938 роках, присвячені дослідженням з етнології, мовознавства, історії літератури, археології, зокрема й української.

На базі НДІСЄ проводилися з'їзди вчених і наукові екскурсії. Доцент В. Сукєнніцький у складі делегації інституту гостював у наукових установах СРСР. Інститут формував власний науковий архів і бібліотеку, яка складалася в основному з перевиданої радянської літератури. Видавалися також монографії провідних

³ *Bączkowski W.* O wschodnich problemach Polski. Wybór pism / W. Bączkowski / [oprac. J. Kloczkowski, P. Kowal]. – Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej Księgarnia Akademicka, 2000. – S. 89.

⁴ *Ejusdem.* O prymat spraw wschodnich / W. Bączkowski // Bączkowski W. Grunwald czy Piławce? – Warszawa: W-wo "Myśli Polskiej", 1938. – S. 37.

⁵ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW). – Oddział II Sztabu Głównego (Od. II Sz. Gł.). – Sygn. I.303.4.5538, K. 260 (Sprawozdanie z ogólnego zebrania członków Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie z dnia 9 czerwca 1936 r.); CAW. – Od. II Sz. Gł. – Sygn. I.303.4.5539. – K. 36 (Statut stowarzyszenia "Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie". 21.XI.1932 r.).

⁶ CAW. – Od. II Sz. Gł. – Sygn. I.303.4.5539. – K. 4 (Sprawozdanie z działalności Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie w okresie od 1 kwietnia 1934 r. do 31 marca 1935 r.).

⁷ *Kornat M.* Początki studiów sowietologicznych i wschodoznawczych w Polsce (1919–1939) / M. Kornat // Ośrodki, czasopisma, badacze. – Warszawa, 2001. – S. 117.

радянознавців. Зокрема, у 1930 р. С. Свяневич опублікував книгу під назвою: “Ленін як економіст”⁸. У квітні 1934 р. на базі НДІСЄ розпочала роботу літня школа, учасниками якої стали 17 офіцерів з Естонії⁹.

На постійній основі в НДІСЄ було організовано навчання. Тут виступали з лекціями провідні дипломати, вчені інституту та інших польських вузів. Серед них: Владислав Нойман – посол Польщі в Норвегії, Віктор Орміцький – доцент Ягеллонського університету та ін. У НДІСЄ значну увагу приділено також українському питанню. З лекціям виступили відомі фахівці з української проблематики: інженер Е. Гловінський – “Економічна основа незалежності України”; професор М. Кордуба – “Козаччина”; професор Б. Лепкий – “Про українську літературу”, “Тарас Шевченко”, “Про мазепу і мазепинців”; професор О. Лотоцький – “Релігійні проблеми в СРСР”; професор Р. Смаль-Стоцький – “Історія української націоналістичної думки”¹⁰. Згадані лекції завдяки професіоналізму лекторів були схвально сприйняті слухачами НДІСЄ.

Наукові дослідження, які проводилися в НДІСЄ, мали сприяти формуванню основ зовнішньої політики Польщі, й тому МЗС у першу чергу опікувалася цим закладом. Від керівництва МЗС надходили замовлення до НДІСЄ на дослідження політичної та соціально-економічної ситуації в Радянському Союзі. Завдання міністерства стосувалися теоретичних питань, зокрема: етапів становлення радянської держави в контексті реалізації ідей марксизму-ленінізму; порівняльного аналізу ідеології соціалізму й комунізму; соціалізму як офіційної доктрини СРСР. Поряд з цим розглядалися питання практичного характеру. Керівники МЗС Польщі намагалися зрозуміти мотиви активізації “стахановського руху” та його вплив на економічну ситуацію в СРСР; роль фінансів у радянській економічній системі; оцінку реальних зусиль радянської влади в розбудові економічного потенціалу СРСР; ефективність розрекламованої радянською владою теорії економічної самоокупності СРСР¹¹.

Починаючи з 1931 р., при НДІСЄ почала функціонувати Школа політичних наук (ШПН), хоча її статут був затверджений ще 19 лютого 1930 р. Викладачі ШПН намагалися прищепити слухачам базові знання для самостійного вивчення питань політики, економіки, соціології й культури європейської частини СРСР і балтійських країн. Диплом після завершення навчання в ШПН давав можливість займати посаду чиновника 1-ї категорії на державній службі¹².

Першим директором ШПН при НДІСЄ був Януш Єнджеєвич, але незабаром він став міністром релігійних визнань і освіти. З листопада 1931 р. вакантну посаду

⁸ *Swianiewicz S. Lenin jako ekonomista / S. Swianiewicz. – Wilno, 1930. – S. 148.*

⁹ CAW. – Od. II Sz. Gł. – Sygn. I.303.4.5539. – K. 8 (Sprawozdanie z działalności Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie w okresie od 1 kwietnia 1934 r. do 31 marca 1935r.); Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ). – Sygn. 5219. – Mf. B21473. – K. 148 (Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie).

¹⁰ AAN, MSZ. – K. 20–23 (Sprawozdanie z działalności Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie w roku 1931/1932 Prezesa Zarządu Instytutu Profesora D-ra Stefana Ehrenkreutz); *Dr M. A. Ukrainika w “Baltikosławika” / Dr M. A. // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1934. – R. III. – 4 marca. – № 9 (44). – S. 8–9.*

¹¹ AAN, MSZ. – Sygn. 5218. – K. 440 (MSZ do Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie).

¹² CAW. – Od. II Sz. Gł. – Sygn. I.303.4.5538. – K. 265–268 (Sprawozdanie z ogólnego zebrania członków Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie z dnia 9 czerwca 1936 r.).

зайняв В. Вельгорський, який, будучи відомим вченим, вже багато років співпрацював з Відділом II ГШ¹³. У 1931–1932 навчальному році в ШПН на постійній основі працювало 30 викладачів і навчалося 150 студентів.

Окрім основних предметів з права, економіки, географії, історії, культури й політики, у ШПН вивчалися іноземні мови: російська, українська, білоруська, латвійська, литовська, естонська, турецька¹⁴. Спеціальні курси ШПН склалися з 15 предметів, які давали вичерпну інформацію про суспільно-політичну ситуацію в СРСР. Вони охоплювали такі сфери: наука та мистецтво, виховання й навчання, релігійне та національне питання, політика й економіка, зокрема: “Доктрина економічного комунізму в СРСР”, “Матеріалістичний світогляд і його відображення в культурі СРСР”. Слухачі спеціальних курсів обов’язково вивчали дві іноземні мови: одну слов’янську (російську, білоруську або українську) і або литовську, або латвійську, або турецьку.

Восени 1932 р. на навчання до ШПН вступило 93 особи, середній вік яких становив 30 років. Тоді ж начальник ГШ Польщі підписав угоду з директором ШПН В. Вільгорським, за якою начальник Вільнюського гарнізону мав делегувати щорічно на навчання 10-х офіцерів¹⁵. Відділу II у ШПН було заброньовано певну кількість місць для кадрових офіцерів Війська польського. Починаючи з 1937 р., Відділ II мав відправляти щорічно на навчання 20 офіцерів, які готувалися для використання на східному напрямку у випадку можливих військових дій. Тому до ШПН щомісячно надходили субвенції у розмірі 1100 злотих на місяць¹⁶. За дорученням начальника Відділу II зв’язок з ШПН відбувався через Експозитуру № 2 і директора ІДНП С. Папроцького.

ШПН перебувала повністю під контролем військових. Вони вимагали детальних звітів від викладачів і ретельно їх перевіряли. Зокрема, в переліку видань НДІСЄ за звітний період увагу перевіряючого офіцера привернула назва праці др-а Турської “Генега польських мовних островів на Віленщині”. Здивуванню офіцера не було меж, і він позначив слова “польських островів” та “Віленщині” знаками запитання¹⁷. Не вникаючи у суть наукової проблеми, він робив висновки: якщо у 1919 р. Ю. Пілсудський захопив Вільнюс – то це польська земля, і які можуть бути “мовні острови” поляків на польській землі.

Зважаючи на очевидну політичну заангажованість, НДІСЄ став об’єктом посиленої уваги з боку польської громадськості. У 1931 р. редактор газети віленських консерваторів “Слово” Станіслав Мацкевич розпочав пресову кампанію проти НДІСЄ і ШПН. Він критично висловлювався про роботу інституту, закидаючи йому відсутність наукового характеру, а також перебільшення в трактуванні скромної

¹³ CAW. – Od. II Sz. Gł. – Sygn. I.303.4.5538. – K. 261.

¹⁴ CAW. – Od. II Sz. Gł. – Sygn. I.303.4.5539. – K. 34 zw. (Kolportaż “Wschodu” w Estonji i informacje o Instytucie Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej w Wilnie. 21. XI. 1932 r.).

¹⁵ CAW. – Od. II Sz. Gł. – Sygn. I.303.4.5538. – K. 162 (Sprawozdanie z działalności Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie za rok akademicki 1931/1932 i początek roku akademickiego 1932/1933 do dnia 1 grudnia 1932 r.).

¹⁶ CAW. – Od. II Sz. Gł. – Sygn. I.303.4.5573. – K. 43 (Stypendia dla oficerów wschodniowców w 1933/1934 w Szkole Nauk Politycznych przy Instytucie Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej w Wilnie. 1933 r.).

¹⁷ CAW. – Od. II Sz. Gł. – Sygn. I.303.4.5540. – K. 26 (Sprawozdanie z działalności Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie w okresie od 1 kwietnia 1936 r. do 31 marca 1937 r.).

бібліотеки як наукової¹⁸. Його зауваження стосувалися низького рівня викладання в цих установах, що шкодило, на його думку, інтересам держави. Викладання радянознавчих предметів для молоді, яка не вивчала історії європейського права й навіть не знала історії рідного краю, на думку С. Мацкевича, сприяло поширенню більшовицької агітації. Він стверджував, що завдяки існуванню цих закладів Вільнюс перетворився в центр виховання комуністичної молоді й поширення негативного впливу на всю Польщу. С. Мацкевич критикував надмірну переважаність навчальної програми радянознавчими дисциплінами¹⁹. Він виступив з пропозицією вдосконалити навчальний процес у цих закладах.

З ним був змушений полемізувати директор НДІСЄ В. Велгорський, який заявляв, що школа покликана захищати польський національний інтерес на сході²⁰. Для уникнення широкого резонансу в суспільстві було створено комісію за участю представників МРВ і О, МЗС і Відділу II ГШ Польщі, яка 30 липня 1936 р. розпочала свою роботу. Чинownik МЗС Т. Перковський, підсумовуючи діяльність комісії, вніс пропозицію, щоб викладачі ШПН підготували реферати про методи радянської пропаганди і актуальні завдання зовнішньої політики СРСР, оскільки слухачі ШПН нерідко стають її жертвами. Ситуація, що виникла навколо діяльності НДІСЄ і ШПН, стала предметом аналізу керівника Відділу II під час ґрунтовної ревізії комплексу прометеївської діяльності у жовтні 1936 р.²¹. Полеміка, яку ініціював редактор газети “*Słowo*” С. Мацкевич, створила жваву дискусію і втягнула широкі верстви суспільства Віленщини і всієї Польщі²².

До неї долучилися представники місцевої влади й викладачі. Вільнюський воєвода, зокрема, вважав недоцільним утримувати на пограниччі навчальний заклад, який займається радянознавчими дослідженнями²³. Він побоювався, що це зумовить негативну реакцію з боку СРСР. Один із чиновників воєводської адміністрації звинувачував у радянофільських поглядах дружину доцента В. Суєнницького, яка виступала адвокатом в суді, коли розглядалася справа “диверсантів і комінтернівських агентів”²⁴. Більше того, голова місцевого апеляційного

¹⁸ *Mackiewicz St.* O Instytucie, którego nie ma / *St. Mackiewicz // Słowo*. – 1931. – 16 lipca.

¹⁹ CAW. – Od. II Sz. Gł. – Sygn. I.303.4.5538. – K. 273 (Sprawozdanie z ogólnego zebrania członków Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie z dnia 9 czerwca 1936 r.).

²⁰ W służbie życia Polski na Wschodzie. Skróty przemówienia Dyrektora Szkoły Nauk Politycznych w Wilnie W. Wilgorskiego na inauguracji roku akademickiego szkoły 7 listopada 1934 r. // *Kurjer Wileński*. – 1934. – 9 listopada.

²¹ Российский государственный военный архив. – Ф. 308. – Оп. 1. – Д. 40. – Л. 8 (Dyspozycja referatu o zagadnieniu prometeuszowskim. Referat opracowuje Szef Ekspozytury 2 na Konferencji u Szefa Oddziału II Sztabu Głównego w dniu 19.11.1937 r.); CAW. – Od. II Sz. Gł. – Sygn. I.303.4.5538. – K. 22 zw. (Szkoła Nauk Politycznych przy Instytucie Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej w Wilnie – stosunek Sztabu Głównego do jej programu i ducha nauczania. 1937 r.).

²² Proces “Liewicy Akademickiej”. Dalsze zeznania świadków // *Słowo*. – 1936. – 11 stycznia; Proces “Liewicy Akademickiej”. Oskarżenia i świadkowe // *Słowo*. – 1936. – 11 stycznia; Proces “Liewicy Akademickiej”. Dalsze zeznania świadków // *Słowo*. – 1936. – 11 stycznia; Asystenci i studenci U.S.B. oskarżeni o komunizm przed sądem Apelacyjnym w Wilnie // *Słowo*. – 1936. – 19 maja; Proces komunistyczny // *Słowo*. – 1936. – 9 stycznia.

²³ CAW. – Od. II Sz. Gł. – Sygn. I.303.4.5538 – K. 207 (Rozmowa z p. Wojewodą Wileńskim p. Płk. Bocińskim. 1936 r.).

²⁴ CAW. – Od. II Sz. Gł. – Sygn. I.303.4.5538. – K. 209 (Rozmowa z naczelnikiem wydziału społeczno-politycznego urzędu wojewódzkiego w Wilnie p. Jasińskim. 1937 r.).

суду заявив, що навчальний процес в ШПН сприяє підготовці спеціалістів не стільки для польських державних установ, скільки для радянської адміністрації. У цьому зв'язку висловлювалися серйозні претензії морального й фахового характеру щодо окремих викладачів²⁵. Причини низького рівня викладання, на їх думку, крилися у відхиленнях від навчальних програм, що було поширеним явищем в ШПН²⁶.

Після завершення роботи комісії й аналізу роботи НДІСЄ і в ШПН у квітні 1937 р. МРВ і О затвердило новий проєкт навчальних програм. Він не лише не зменшував кількості годин, присвячених відомостям про СРСР, але й запроваджував нові предмети, як, наприклад: “Антидержавна діяльність комуністичного Інтернаціоналу в Польщі”, “Національна політика СРСР” та ін. Вищеназвані дисципліни мали поглибити переконавання в слухачів про трагічну долю народів, поневолених радянською тоталітарною системою. Зміст навчальних програм сприяв вихованню прометеївських кадрів в антирадянському дусі.

Отже, концепція прометеїзму була спрямована на розпад Радянського Союзу з перспективою створення федерації держав Чорноморсько-Балтійського регіону під егідою Польщі. Під керівництвом державних структур Польщі, передусім Генштабу і МЗС, розгорнув діяльність міжнародний прометеївський рух, в структурі якого функціонували наукові установи, що займалися ідеологічним забезпеченням реалізації політики прометеїзму. Серед них важливе місце займали Науково-дослідний інститут Східної Європи та Школа політичних наук у Вільнюсі. Розвиток міжнародних відносин і політичної кон'юнктури в Польській державі не сприяв реалізації концепції прометеїзму. Це позначилося передусім на недостатньому фінансуванні і, як наслідок, неефективній діяльності прометеївських організацій.

Владимир Комар. Деятельность польских советологических центров в Вильнюсе в 30-х годах XX века

Проаналізована діяльність Научно-дослідницького інституту Восточної Європи і Школи політичних наук у Вільнюсі. Вони були призначені розробляти ідеологію і формувати кадри для реалізації політики прометеїзму Польщі, яка була направлена на розпад Радянського Союзу на окремі національні держави. Відсутність належної матеріальної бази і достатнього фінансування стали основними проблемами в реалізації цих планів.

Ключевые слова: Ю. Пилсудский, прометеїзм, Вільнюс, Научно-дослідницький інститут Восточної Європи, Школа політичних наук у Вільнюсі.

Volodymyr Komar. Activities of the Polish Sovietology centres in Vilnius in the 1930s

The article analyses activities of the Research Institute of Eastern Europe and the School of Political Science based in Vilnius. They were designed to develop ideological support

²⁵ CAW. – Od. II Sz. Gł. – Sygn. I.303.4.5538. – K. 212–215 (Rozmowa J. Skarzyńskiego z Prezesem Sądu Apelacyjnego w Wilnie p. Przyłuskim dnia 25.II. 1937 r.).

²⁶ CAW. – Od. II Sz. Gł. – Sygn. I.303.4.5538. – K. 216–217 (Rozmowa z Dr Swianiewiczem, prof. Szkoły Nauk Politycznych przy Instytucie Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej w Wilnie, odbyta dnia 25.II.1937 r.).

and prepare staff for implementing the project of Prometheism in Poland, which aimed at breaking up the Soviet Union into separate nation states. The lack of adequate material base and sufficient funding were the main challenges in implementing these plans.

Key words: Pilsudski, Prometheism, Vilnius, the Research Institute of East Europe, the School of Political Science in Vilnius.